

**СУЧАСНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАПОЗИЧЕНОЇ ЛЕКСИКИ
В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ**

У статті проаналізовано теоретико-методологічні засади вивчення запозичень у сучасних наукових дослідженнях, акцентовано увагу на критеріях оцінювання нової лексики в сучасній українській мові.

Ключові слова: запозичення, запозичена лексика, іншомовне слово, дослідження, аспект вивчення.

The article deals with theoretical and methodological principles of borrowings in modern scientific investigation. Main stress is put on criteria of evaluation of new vocabulary in modern Ukrainian language.

Key words: borrowings, borrowed vocabulary, foreign word, investigation, aspect of studying.

Вивчення динамічних змін словникового складу сучасної української літературної мови є одним із найактуальніших напрямів лінгвістичних досліджень. Під словниковим складом розуміємо лексико-семантичну систему, впорядковану за певними закономірностями, для якої характерні такі чинники, як динаміка якісного та кількісного розвитку; віддзеркалення пізнавальної діяльності та широкого соціально-історичного досвіду носіїв мови елементами лексико-семантичної системи [22, с. 45].

Дослідження іншомовних слів в українській мові набуває актуальності на тлі глобалізації суспільства. За останній час через розширення політичних, економічних і культурних зв'язків та у зв'язку з глобалізацією економіки і культури різних країн проблема запозичень і взаємозбагачення мов привертає все більшу увагу лінгвістів, хоча це питання загалом не нове. Системна розробка проблематики запозичення набула особливого розмаху за останні десятиліття, коли в сучасному мовознавстві з'явилися фундаментальні дослідження в цій галузі.

Проблему процесів запозичення поглиблено в працях таких зарубіжних мовознавців, як І. Бодуен де Куртене, Д. Лотте, А. Мартіне, Ж. Марузо, Г. Пауля, Е. Ріхтера, Е. Хаугена та інших.

У російському мовознавстві різним аспектам цієї проблеми присвячено дослідження В. Аристової, О. Біржакової, А. Брагіної, В. Виноградова, Я. Грота, І. Добродомова, А. Іванницької, Л. Крисіна, М. Маковського, В. Мартинова, О. Муромцевої, Є. Опельбаума, М. Орешкіної, С. Рижикової. Увагу лінгвістів привертало переважно питання запозичення в різні періоди становлення літературної мови: запозичення характеризували за мовою-джерелом, за семантичними групами, періодами входження до словникового складу мови і за сферами вживання; визначали роль і місце іншомовних запозичень у системі мови, а також досліджували проблему мовних контактів; вивчали лінгвістичну суть запозичення, причини входження в мову, різні види і засоби запозичення, шляхи потрапляння.

У новітній період з'явилися праці, присвячені проблемам нових запозичень в українській мові (Б. Ажнюка, В. Акуленка, Л. Архипенко, Я. Битківської, М. Бондар, Н. Босак, І. Гальчука, Л. Гонтарук, С. Гриценко, О. Дьолог, Г. Зимовець, І. Каминіна, Є. Карпіловської, Л. Кислюк, Н. Клименко, І. Кочан, М. Кочергана, Г. Кьорян, О. Лисенко, А. Ломовцевої, В. Лопушанського, Д. Мазурик, О. Мацько, Л. Мовчун, О. Мороховського, У. Мрозіцької, А. Олійник, О. Павлушенко, В. Печерської, Т. Пица, Н. Попової,

П. Селігея, Г. Сергєєвої, В. Сімонок, Р. Синишина, В. Скачкової, І. Скорейко-Свірської, О. Степанюк, О. Стишова, Л. Струганець, О. Тодор, С. Федорець, С. Форманової, Т. Форманової, Л. Чурсіної).

Метою нашої розвідки є з'ясувати стан вивчення запозиченої лексики в українському мовознавстві на сучасному етапі та виокремити теоретико-методологічні засади запозичень у наукових дослідженнях.

У теорії мовного запозичення все більше місця закономірно відводять системним дослідженням, у яких аналізують питання розвитку та побутування елементів чужомовного походження в мові-реципієнті.

Так, В. Сімонок [19; 20] аналізує лексичні запозичення в сучасній українській літературній мові як важливий елемент структури її мовної картини світу, вважає процес запозичення слів ефективним способом збагачення лексичного складу мови. Предметом дослідження науковця є запозичені слова з англійської, німецької та французької мов, які потрапили до словникового складу сучасної української літературної мови. Науковець характеризує слова іншомовного походження за їх місцем в українській мовній картині світу, розкриває семантичну організацію запозичень, їхні лексико-семантичні зв'язки із власне українськими та запозиченими з інших мов словами.

Різноманітні погляди на ключові аспекти запозичення висвітлені в працях О. Стишова [21]. Мовознавець розглядає запозичення слів як ефективний сучасний спосіб збагачення лексичного складу мови. Науковець вважає, що чим глобальніші зміни в житті, тим інтенсивніше змінюється лексика, тим вона плинніша. Адже відомо, що лексичний склад мови зазнає модифікацій не лише поступово та безперервно, а й нерівномірно. Це відбувається переважно в часи значних соціально-культурних зрушень.

Нові лексеми відіграють основну роль у збагаченні словникового складу української мови. Л. Струганець [24] стверджує, що розвиток словникового складу літературної мови – це "...діалектично взаємопов'язані процеси, результатами яких є: поповнення новими лексичними одиницями; поступове звуження вживання, а згодом і вихід окремих номенів, що з певних причин виявилися застарілими; семантична трансформація; стилістична транспозиція слів, що уже існують..." [24, с. 46]. До найважливіших способів оновлення лексичної системи сучасної української мови авторка зараховує такі: творення неологізмів на базі власних мовних одиниць; запозичення слів з інших мов; залучення лексичних елементів із периферійних ділянок мовної системи [24, с. 57].

Словниковий склад сучасної української літературної мови, на думку Л. Мовчун, реагує на сьогодення кількома шляхами: передає до фонду пасивної лексики слова, що позначають об'єкти, які перестали існувати; актуалізує одне зі слів синонімічного ряду; розширює значення наявних у мові слів, позбавляє їх ідеологічного нашарування; засвоює нові слова на позначення об'єктів, які щойно з'являються чи існують давно [10, с. 44].

Л. Паламарчук виокремлює аспекти розвитку лексики літературної мови: творення нових лексичних одиниць – загальноновживаних і оказіональних неологізмів; запозичення слів і зворотів із різних мов; закріплення за наявними словами та словосполученнями нового значення чи відтінку значення; переміщення багатьох стилістично маркованих слів до інших груп, розрядів; залучення необхідних лексичних елементів із територіальних діалектів і професійної лексики [12, с. 6].

Відомо, що лексичний склад мови обумовлений двома чинниками: відмиранням застарілих слів і висловів та утворенням нових слів і висловів. Ці зміни й спричиняють оновлення лексики мови.

С. Семчинський визначив три основні способи, за допомогою яких збагачується словниковий склад мови:

- 1) утворення нових слів на базі тих матеріалів і засобів, які має мова (корені, префікси, суфікси тощо), тобто шляхом словотвору;
- 2) зміна значень старих слів;

3) шлях запозичення іншомовних слів і висловів, шлях запозичення іншомовних значень [17, с. 3].

І. Кочан [6] на широкій джерельній базі виявила загальний обсяг слів із міжнародними компонентами в сучасній українській літературній мові, з'ясувала їхню системну організацію, дослідила вияви статички і динаміки в межах одного століття (від початку ХХ – до початку ХХІ ст.) і за відповідною моделлю проаналізувала слова з міжнародним компонентом.

У своїх наукових дослідженнях Л. Кислюк [5] комплексно описала словотвірний потенціал англійських та німецьких запозичень у сучасній українській літературній мові. Мовознавець виявляє інтернаціоналізми у складі запозиченої лексики; здійснює морфемний аналіз запозичень; описує деривати, мотивовані запозиченнями та впорядковує словотвірні гнізда від запозичень, аналізує особливість засвоєння запозиченої лексики словотвірною підсистемою мови-реципієнта.

Над етапами процесу засвоєння запозичення та визначення ступеня адаптації іншомовного слова в мові та мовленні працює Л. Архипенко [3]. Науковець у своїх працях виокремлює диференційні лінгвальні ознаки кожного з етапів адаптації іншомовних запозичень на різних рівнях мовної системи, визначає ступені адаптації частотних англіцизмів кінця ХХ ст. на основі їх лінгвальних ознак.

Д. Мазурик [9] проаналізувала склад і характер лексичних інновацій в українській мові 90-их років ХХ ст.

Цікавим з наукового погляду є дослідження Н. Попової [14], яка розглядає історію становлення корпусу запозичень з англійської мови в українську; визначає склад англіцизмів, які потрапили до української мови в останнє десятиліття ХХ й на початку ХХІ ст.; здійснює лексико-семантичний аналіз новітніх англіцизмів; досліджує динаміку потрапляння лексичних елементів з англійської мови до лексико-семантичної системи української; аналізує мовні процеси, пов'язані з функціонуванням англійських запозичень за останнє десятиліття; фіксує сфери використання запозичень в усній та писемній формах української мови. Зроблено висновок, що для української мови останнього десятиліття в запозиченій лексиці характерними є два процеси:

- 1) збільшення кількості англійських за походженням слів;
- 2) розширення актуальності слів англійського походження, що функціонували в українській мові обмежено для характеристики певних сфер життя зарубіжних країн.

Г. Сергєєва [18] аналізує англійські запозичення в українській правничій терміносистемі, розглядає фонетичне, граматичне та лексико-семантичне освоєння англійських правничих термінів, здійснює комплексний аналіз запозиченої англійської термінології на фонетичному, граничному та лексико-семантичному рівнях. Доведено, що іншомовне слово під час освоєння не тільки зазнає впливу мови-реципієнта, а й впливає на неї, стимулюючи розвиток питомих слів та зумовлюючи перерозподіл у межах лексичних мікрогруп, сформованих на основі певних семантичних стосунків. Основним результатом наукового дослідження є підтвердження наявності англійського термінологічного впливу на українську термінологію правничої сфери та його активізація на сучасному етапі.

С. Федорець [25] проаналізував шляхи виникнення нових термінів у сучасній українській літературній мові та їх значень.

У. Мрозіцька [11] розглядає запозичені слова за різними критеріями потрапляння до складу сучасної української мови.

Б. Ажнюк [1] досліджує англійські запозичення в сучасній українській, російській та чеській мовах. Висловлює думку про те, що англійські запозичення в слов'янських мовах виявляють відмінності й подібності щодо характеру й ступеня їхньої адаптованості в мовах-реципієнтах. Науковець стверджує, що явища міжмовної інтерференції, які спостерігають на різних рівнях мовної ієрархії, взаємно стимулюють одне одного, часто приводячи до конкуренції дублетних форм і структур.

О. Лисенко [7] характеризує особливості процесу фонетичного, граматичного та лексико-семантичного освоєння іншомовних слів в українській науково-технічній термінології на матеріалі запозичень із німецької мови. Автор розглядає німецькі запозичення як чинник лексичної інтерференції, яка є результатом взаємодії двох мов – німецької та української. Доводить, що інтенсивність і характер німецько-українських мовних контактів зумовлюють наявність значної кількості німецьких запозичень в українській науково-технічній термінології, а процес освоєння розглядає як поступове пристосування цих лексем до фонетичної, граматичної та лексико-семантичної систем української літературної мови, оскільки на процес пристосування лексем впливають особливості термінологічних систем української та німецької мов.

Німецькі лексичні запозичення є предметом дослідження В. Лопушанського та Т. Пица [8]. Науковці визначають основні причини виникнення слів німецькомовного походження в сучасній українській літературній мові, вивчають історію німецьких лексичних запозичень та шляхи потрапляння іншомовних лексем до словникового складу української мови.

Мовознавець В. Акуленко [2] досліджує іншомовний вплив на розвиток сучасної української мови, торкаючись проблем методології, аналізує українську мову в європейському контексті. Доведено, що в пошуках номінаційних засобів для втілення нового поняттєво-семантичного змісту мовець може не лише спиратися на можливості системи та норми української мови, а й знаходити стимул і взірць для створення знака в тій чи тій формі за межами української мови, у мові іноземній.

Основний аспект дослідження Л. Чурсіної [26] полягає у виявленні дериваційних потенцій французьких запозичень і визначенні загальних тенденцій реалізації словотвірної валентності основ французького походження в сучасній українській літературній мові. З позицій історичного підходу науковець визначила корпус французьких запозичених основ, які зафіксовані в словниках іншомовних слів різних років і місць видання. Розглянуто тенденції словотвору лексем на базі основ французького походження. Визначено, що найбільший словотвірний потенціал мають іменникові основи, а також дієслівні основи у разі, якщо вони співвідносяться в українській мові з запозиченими дериватами, для яких виступають мотиваційними основами.

Основною метою дослідження С. Гриценко [4] є аналіз впливів латинської мови на українську XVI–XVII ст. на тлі відповідних процесів у польській, російській та білоруській мовах. Базою дослідження стали внутрішньомовні зв'язки та позамовні історико-культурні процеси. Науковець виявила репертуар, структуру латинських запозичень у мові українських пам'яток зазначеного періоду та їхній вплив на структуру української мови.

Автор розвідки опублікувала низку праць про запозичену лексику на матеріалі української постмодерністської прози, в яких розглянула: мовні причини запозичень у творах сучасних українських постмодерністських прозаїків (на матеріалі творів С. Жадана та Л. Дереша); роль лексичних запозичень у прозі українських постмодерністів; квантитативний аспект функціонування запозичень (на матеріалі творів українських постмодерністів); лексико-семантичні групи слів іншомовного походження; основні типи запозичень; критерії визначення запозичень; лінгвістичний аспект термінів „іншомовне слово” й „запозичення” в зарубіжному та українському мовознавстві; літературно-мистецькі терміни-інновації в мові української постмодерністської прози; функціонування іншомовних назв осіб у лексичній системі сучасної української прози. Уклала словник іншомовізмів української постмодерністської прози.

Отже, питанням функціонування запозичень у сучасній українській літературній мові цікавились та цікавляться багато лінгвістів. Але потрібно звернути увагу ще на один аспект досліджуваної проблематики, а саме – на випрацювання критеріїв оцінювання нової лексики. Так, Д. Мазурик вважає, що потрібно дотримуватися двох основних критеріїв нормативності нових лексем:

1) критерій доцільності (має бути вирішальним щодо потрапляння нових слів з інших мов). Критерій доцільності визначає, наскільки нове слово є потрібним для української мови;

2) критерій правильності (він повинен діяти стосовно новоутворень чи то від питомої лексики, чи від запозиченої). Правильність новотворів означає їхню підпорядкованість структурним законам мови [9, с. 10]. Ці критерії уже були в працях Б. Грінченка під час дискусії 1891-1892 рр.

Проте запозичувати, на думку О. Пономаріва, треба лише тоді, коли мова не має власного лексичного позначення для якогось поняття. “На відміну від багатьох цивілізованих країн, де слово може стати надбанням літературної мови тільки після дозволу академічної мовознавчої установи, у нас будь-хто може вживати що завгодно і де завгодно. Замість того, щоб пошукати відповідного слова в далеко не бідній з лексичного погляду рідній мові або надати відомій лексемі нового значення, семантично розширити її, люди бездумно тягнуть чуже” [13, с. 25].

П. Селігей указує чинники, за допомогою яких можна досягти гармонії між питомим українським словом і запозиченням: співвідносити запозичення з питомими синонімічними відповідниками; калькувати – другий важливий шлях породження спеціальної лексики на питомих засадах. Це теж запозичення, але особливе: якщо у звичайному запозиченні переймають і зовнішню, і внутрішню форми, то при калькуванні копіюють значення та спосіб будови терміна, а зовнішню форму передають власними морфемами чи словами [15; 16, с. 26–27].

Є підстави погодитись із думкою Д. Мазурик та П. Селігея, запропонувавши низку критеріїв нормативності запозичень: регулярне вживання запозичення; формальна пристосованість до системи сучасної української літературної мови; громадське схвалення (естетичність слова); мовна традиція; сфера поширення; наявність зв'язку і залежності між способом мовного вираження та позамовною дійсністю; соціальний статус; віковий статус; імпліцитні чинники, які позначають внутрішній світ людини; ступінь уживання запозичення у творах сучасних письменників.

Отже, наявність запозичень із різних мов у тій чи тій мові не ослаблює, а, навпаки, збагачує словниковий склад. Лексична система мови має невичерпні резерви для безперервного розвитку словникового складу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ажнюк Б.М. Англізми в сучасній українській, російській і чеській мовах / Б.М. Ажнюк // Мовознавство. – 2008. – № 2–3. – С. 190–207.
2. Акуленко В.В. Інтернаціональні елементи у словниковому складі мови / В.В. Акуленко // Мовознавство. – 1973. – № 5. – С. 20–29.
3. Архипенко Л.М. Етапи і ступені адаптації іншомовних лексичних запозичень в українській мові (на матеріалі англіцизмів у пресі кінця ХХ – початку ХХІ ст.): монографія / Л.М. Архипенко. – Х.: ХНЕУ, 2008. – 168 с.
4. Гриценко С.П. Лексичний вплив як чинник динаміки структури мови-реципієнта (на матеріалі латинських запозичень українських пам'яток кінця ХVІ – ХVІІ ст.): автореф. дис. ... канд. філол. наук / С.П. Гриценко. – К., 1999. – 20 с.
5. Кислюк Л.П. Нові англійські запозичення і термінологія / Л.П. Кислюк // Українська термінологія і сучасність: збірник наукових праць. – К.: КНЕУ, 2001. – Вип. ІV. – С. 51–53.
6. Кочан І.М. Динаміка і кодифікація термінів з міжнародними компонентами в сучасній українській мові / І.М. Кочан. – Л.: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка, 2004. – 520 с.
7. Лисенко О.А. Освоєння німецькомовних запозичень в українській науково-технічній термінології: автореф. дис. ... канд. філол. наук / О.А. Лисенко. – Х., 1999. – 21 с.
8. Лопушанський В.М. Німецькомовні лексичні запозичення у говорах Західної України: навчальний посібник для студ. III-IV курсів ф-ту романо-германської філол. / В.М. Лопушанський, Т.Б. Пиц. – Дрогобич: Видавнича фірма “Відродження”, 2000. – 66 с.

9. Мазурик Д.В. Сучасні тенденції в оновленні лексики української літературної мови / Д.В. Мазурик // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів, 2000. – Вип. 29. – С. 177–182.
10. Мовчун Л. Народжене сьогоднішнім (Про зміни в лексиці сучасної української мови) / Л. Мовчун // Дивослово. – 2006. – № 7. – С. 43–45.
11. Мрозіцька У.Л. Інтра- та екстралінгвальні чинники розвитку мови-реципієнта (на матеріалі латинських запозичень в українській мові): автореф. дис. ... канд. філол. наук / У.Л. Мрозіцька. – Ужгород, 2001 – 20 с.
12. Паламарчук Л.С. Лексико-семантичний розвиток мови / Л.С. Паламарчук // Мовознавство. – 1982. – № 4. – С. 3.
13. Пономарів О.Д. Стилїстика сучасної української мови: Підручник / О.Д. Пономарів. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. – С. 78–84.
14. Попова Н.О. Аспекти лінгвістичних досліджень чужомовних запозичень в українській мові / Н.О. Попова // Вісник Міжнародного Слов'янського університету. Серія: Філологія. – Харків: МСУ, 2003. – Т. IV, № 1. – С. 48–52.
15. Селігей П. Що нам робити із запозиченнями? / П. Селігей // Українська мова. – 2007. – № 3. – С. 3–17.
16. Селігей П. Що нам робити із запозиченнями? (закінчення) / П. Селігей // Українська мова. – 2007. – № 4. – С. 16–32.
17. Семчинський С.В. Семантична інтерференція мов / С.В. Семчинський. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1963. – 62 с.
18. Сергєєва Г.А. Англомовні запозичення в українській правничій термінології: автореф. дис. ... канд. філол. наук / Г.А. Сергєєва. – Х., 2002. – 16 с.
19. Сімонок В.П. Мовна картина світу. Взаємодія мов / В.П. Сімонок. – Х.: Основа, 1998. – 171 с.
20. Сімонок В.П. Семантико-функціональний аналіз іншомовної лексики в сучасній українській мовній картині світу/ В.П. Сімонок. – Х.: Основа, 2000. – 331 с.
21. Стишов О.А. Динамічні процеси в лексико-семантичній системі та в словотворі української мови кінця ХХ ст. (на матеріалі мови засобів масової інформації): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова” / О.А. Стишов. – К., 2003. – 35 с.
22. Стишов О.А. Лексичні інновації з погляду нормативності / О.А. Стишов // Українська мова: з минулого в майбутнє. – К., 1998. – С. 172–176.
23. Стишов О.А. Українська лексика кінця ХХ ст. (на матеріалі мови засобів масової інформації) / О.А. Стишов. – К.: Видавничий центр КНЛН, 2005. – 388 с.
24. Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ ст. / Л. В. Струганець – Тернопіль: Астон, 2002. – 352 с.
25. Федорець С.А. Мовні новоутворення: запозичення чи засмічення / С.А. Федорець // Лінгвістичні дослідження: збірник наук. праць. – Х.: ХДПУ, 2000. – Вип. 5. – С. 104–106.
26. Чурсіна Л.В. Словотвірна валентність основ французького походження в сучасній українській літературній мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук / Л.В. Чурсіна. – Х., 1998. – 18 с.